

TÜRKÇEDE KELİME VURGUSU KURALLARI

Talat Tekin

Modern Türkçede kelime vurgusu ile ilgili kurallar ve kuraldışı kelime ve ekler konusu dilbilgisi kitaplarında yeterince ele alınmış ve incelenmiş değildir. Bazı gramerlerde vurgusuz eklerin tam bir listesi bile verilmemiştir. Bu yazıda Türkçede kelime vurgusu üzerinde durmak, kurala aykırı gibi görünen bazı kelime ve eklerin vurgularını açıklamak istiyorum. Konuya girmeden önce tanınmış dilci ve gramerçilerimizden üçünün bu konuda vermiş oldukları bilgileri özetlemek gereğini duyuyorum:

T.N. Gencan'ın bu konuda verdiği kurallar şunlardır:

- 1) "Sözcüklerimizde, genel olarak, vurgu son hecede bulunur.
- 2) Yalnız yer adlarında, birkaç belirteçle bağlaçta vurgu başa doğru sürülür.
- 3) Bir heceli sözcükler vurgusuzdur.
- 4) Ekler, genel olarak, sözcük sonundaki vurguları kendi üzerlerine çekerler. Yalnız şunlar vurguyu çekmez:

a) Olumsuzluk eki *-me*, b) *mi* soru eki, c) *-ce* eki (küçültme anlamında olursa vurguyu çeker; küçültmeden başka anlamda olursa vurguyu çekmez) *ç* ile, *ise*, *idi*, *imış*, *iken* sözcüklerinin takılışmasından ileri gelen *-le*, *-se*, *di*, *-miş*, *-ken* parçaları vurguyu çekmez, d) eylemin geniş zaman kipinin *-im*, *-sin*, *-dir*, *-iz*, *-sınız* parçaları da vurguyu çekmezler (eylem olmayan *-im*'ler vurguyu çeker), e) *de* bağlacı, f) *ki* bağlacı, g) *ki* bağlacının kaynaşmasından ileri gelen *belki*, *sanki*, *madınsı*... sözcüklerindeki *ki* vurguyu çekmez, h) *şükür*, *hazım*, *neşir*... gibi sözcükler emek yardımcı eylemi ile bileşençe ikinci hecelerindeki dar ünlü düşer. vurgu birinci heceye geçer." (Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, TDK Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1971, ss. 60-61).

Tahsin Banguoğlu 1959'da yayımlanan *Türk Grameri: Sesbilgisi* adlı eserinde kelime vurgusu konusunu daha ayrıntılı olarak işlemiştir. Banguoğlu'nun bu eserde konu ile ilgili olarak söyledikleri şöylece özetlenebilir:

- 1) "Türkçe kelimelerde çoklukla son hece vurgulu olur." (s.180).
- 2) "Eklemede hemen bütün üretim ekleri ve çekim eklerinin çoğu, fazla bir hece teşkil ediyorlarsa, vurguyu teşkil ettikleri hece üzerine çekerek kelime sonuna doğru yürütürler. Fakat aynı ekler son hecede olmayan kelime vurgusunu üzerlerine çekmezler: *A'nne-lik*, *ku'ndura-cı*, *taba'nca-lı* vb. gibi." (s.181).
- 3) "Son hecedeki vurguyu çekmeyen ekler mahduttur: *bıça'k-la*, *erke'k-çe*, *çocu'k-ken*, *gündü'z-ün*, *otu'rma* gibi." (ay. y.).
- 4) "*-me-* olumsuzluk eki geniş hal kipinde vurguyu kendi üzerine alır: *otur'ma'm*, *otur'ma'z-sın*, *otur-ma'z* vb. gibi." (ay.y.).
- 5) "Cevher fiili ekleri ile bazı fiil kiplerinin onlardan gelen şahıs ekleri ve birleşik zamanların gene onlardan gelen tarz ekleri de vurguyu çekmezler: *doğru'-dur*, *yorgu'n-dum*

vb.(ay.y.)."

6) "İki ve daha çok heceli vurgusuz ekler: *gel-i'nce, geldi'k-çe, gel-i'rken, gel-i'yor, gel-me'kle* gibi." (s. 182).

7) "Tek heceli kelimeler umumi olarak vurguludur." (ay.y.).

8) "Zarflarda kelime vurgusu çok defa ilk heceye doğru sürülmüş bulunur: *so'nra, ya'rın, bu'rda, ha'yli, te'krar, ye'niden, a'yrica, a'nsızın, sa'dece* gibi." (s. 183).

9) "İsim ve sıfatlardan zarf türeten *-ce, -in* ve *-le* eklerinin vurgusuz olması örnekleme yolu ile bütün zarflarda vurgunun ilk heceye doğru sürülmesine sebep olmuştur, diyebiliriz" (s. 183).

10) "Birçok ünlemde vurgu ilk hecede olur." (ay.y.).

11) "Çağrı halinde (*vocatif*) ve ünlem olarak kullandığımızda bunların kelime vurgularını ilk heceye doğru süreriz: *ço'cuk! ha'mal! ka'r-deşim! a'rkadaşlar! ba'bacığım! efe'ndim!*" (ay.y.).

12) "Yer adlarında vurgu hemen daima ilk heceye doğru sürülür: *Dü'zce, E'sme, Şi'sli, E'tlik, A'yдын, A'yyalık, De'nizli, Ka'raman* vb."

13) "Yabancı yer adları ile yabancı kelimelerden yer adı yapılanlarda da vurgu aynı tarzda ilk heceye doğru sürülmüş bulunur: *Ko'nya, Ma'raş, Pa'ris, To'ros, A'nkara, E'rzurum* vb." (ay.y.).

14) "Bazı yer adlarının iki türlü vurgulandığı da olur: *Ista'nbul, İstanbu'l; Ana'dolu, Anadolu'* gibi." (s. 184).

15) "Bazı isimlerde (hayvan, akrabalık) vurgu ilk heceye doğru kaymak meylindedir: *ka'rga, se'rçe, ku'mru, le'ylek, ke'di, kari'nca, çeki'rge, koka'rca, ki'rlangıç, ke'lebek, kö'stebek, ge'lincik, sı'ğircık, te'zye, ye'nge, da'yı, görü'mce* gibi Bunların *karga', serçe', kumru', leyle'k, dayı'* vb. söyleyişlerine de rastlanır." (s.184).

Görüldüğü gibi, Banguoğlu vurgu konusunu, Gencan'a bakarak, çok daha ayrıntılı olarak işlemiştir. Ancak onun bazı hayvan ve akrabalık adlarının vurgusu konusundaki saptamaları kabul edilemez. Örneğin, *karga, serçe, kumru, leylek, kedi, kırlangıç, kelebek, gelincik, sığircık, köstebek* gibi hayvan adlarında vurgu son hece üzerindedir. Akrabalık adlarından *dayı* kelimesinin vurgusu da ilk hecede değil, son hecededir. Ayrıca, *gündüzün* zarfının vurgusu da orta hece üzerinde değil, ilk hece üzerindedir: *gü'ndüzün*. Bunlardan başka, yer adlarından *Denizli'nin* vurgusu da ilk hecede değil, ikinci hecededir: *Deni'zli*. *Bulanık* yer adı için de aynı şeyi söylemek gerekir: *Bula'nık*. *Erzurum* yer adında vurgunun ilk hece üzerinde olmasında şaşılacak bir yan yoktur; çünkü bu ad Farsça *arz-i Rum* "Rum toprağı" tamlamasından gelir; ilk kelime üzerinde olan öbek vurgusu yerini koruyor: *a'rz-i Rum > E'rzurum*.

Efe'ndim ünleminde vurgu kayması olduğu yolundaki yargı da doğru değildir; çünkü aslında *efendi* kelimesinde vurgu orta hece üzerindedir.

Muharrem Ergin'in vurgu konusunda söyledikleri ise şunlar: "Türkçede kelime kök ve gövdelerinde orta hece ve orta heceler vurgusuzdur. Vurgu bu heceler dışında,yani ilk veya son hecede bulunur. Bunlar arasında umumiyetle vurgulu olan son hecedir. Fakat yerli yabancı bütün yer adları ile Türkçede benimsenmemiş olan yabancı şahıs isimlerinde ve bazı yabancı kelimelerde vurgu ilk hecede bulunur: *Ankara, Kurtuluş, Berlin, Portekiz, Türkiye, Çörçil, Hitler, Vaşington, banka, posta* gibi. *-stan* ile biten coğrafi isimlerin istisna olarak son heceleri vurgulu söylenir: Afganistan, Yunanistan, Türkistan

misallerinde olduğu gibi. Türkçede benimsenmiş olan yabancı şahıs isimlerinde de vurgu son hecede bulunur: *Hüseyin, Osman* gibi. Hitap şeklinde söylenmedikleri zaman normal vurguları son hecede bulunan kelimelerin de hitap halinde söylenince vurguları muhakkak başa alınır." (M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1972, s. 103). Ergin bu konuda ayrıca "Vurgular kelimelerin çekim ekleri almış şekillerinde ve umumiyetle çekimle ilgili hallerinde değişebilir. Böyle hallerde vurgu ilk veya son hece dışında ve sondan evvelki hecelerin biri üzerinde de bulunabilir. Bunu eklerin cinsleri ve sıralanışları tayin eder. Onun için eklerle ilgili bu vurguların yerlerini ileride her çekim şeklinde sırası geldikçe belirteceğiz" demekte ise de bu sözünde durmamış ve bir-iki ek dışında vurgusuz eklerde ilk hecesi vurgulu çok heceli eklerden söz etmemiştir. Söz ettiği zaman da çoğu kez vurgunun yerini yanlış belirtmiştir. Buna örnek olarak şimdiki zaman eki *-Iyor'u* gösterebiliriz. Ergin bu ekin vurgusu konusunda şöyle diyor: "*-yor* eki de bir şekil ve zaman eki olarak vurguludur. Müsbet fiillerde vurguyu üzerinde tutar. Menfi fiillerde tabii, vurgu menfi ekinin önünü atıldığı için, vurgusuzdur." (Ergin 1972: 297). Görüldüğü gibi, Ergin hem eki yanlış yazıyor (doğrusu, yukarıda yazdığımız gibi, *-Iyor* olacaktır) hem de ekin ilk hecesi üzerinde olan vurguyu ikinci heceye kaydırıyor!

Yukarıdaki alıntılardan anlaşılacağı gibi, Ergin vurgu konusunu pek kısa olarak ele almış, vurgunun fonemik olduğunu, anlam farkı yaptığını zıt kelime çiftleri ile belirtmemiş, vurgusuz eklerin bir listesine vermemiş, *-Iyor* ekinin vurgusunu yanlış yere koymuş, ayrıca yer adlarının vurgusu konusunda yanlış bir takım yargılar veya kurallar ileri sürmüştür. Örneğin, onun "Yerli yabancı bütünyer adlarında vurgu ilk hecede bulunur" yolundaki genellemesi veya kuralı yanlıştır. Çünkü vurgusu ilk hece üzerinde olmayan pek çok yer adı vardır: *İsta'nbul, Avru'pa, Tavşa'nlı, Edi'rne, Sağma'lıcılar* vb. gibi.

Ergin'in "Türkçede benimsenmemiş olan yabancı şahıs isimlerinde ve bazı yabancı kelimelerde vurgu ilk hecede bulunur" şeklindeki yargısı da bilimsel bir açıklama olmaktan uzaktır. Çünkü yabancı kişi adlarının vurgularının Türkçede benimsenmiş ya da benimsenmemiş olmaları ile bir ilgisi yoktur. Özel ad olsun olmasının bütün yabancı kökenli kelimeler alındıkları dillerdeki orijinal vurgularını genellikle korurlar. Örneğin, *efendi* kelimesi dilimize gireli beş-altı yüzyıl olduğu, Türkçeye iyice yerleştiği halde, orta hecesi üzerindeki orijinal vurgusunu korumaktadır: *efe'ndi / Gr. αυ φενης*.

Buraya kadar yaptığımız alıntılar kelime vurgusu konusunun belli başlı dilbilgisi kitaplarında gereğince ve yeterince işlenmemiş olduğunu açıkça göstermektedir. Bu yazıyı Türkçede kelime vurgusu konusu işlenirken göz önünde tutulması gereken dilbilimsel araştırma yöntemleri ile ilgili bazı ilkeleri saptamakla bitirmek yerinde olacaktır. Bence, Türkçede kelime vurgusu konusu işlenirken şu ilkelere uyulmalıdır:

1. Zarflar (belirteçler), ünlemler ve abartma sıfatları dışındaki kelimeler, başka bir deyişle, isimler (adlar ve sıfatlar), zamirler (adillar), sayı adları ve çok heceli yalın eylem gövdeleri ayrı olarak ele alınmalı ve bunlarda, birleşik değilse, vurgunun son hece üzerinde olduğu belirtilmelidir: *tavuk, kelebek, boyunduruk; güzel, yaramaz, becerikli; bunlar, şunlar, onlar: yirmi, otuz, beşinci, altışar; bırak-, gecik-, uyu-, akullan-, tembelleş-tartakla-* vb.

2. Bunlardan yalın olup da vurgusu son hece üzerinde olmayan yabancı kökenli kelimeler için örnekler verilmeli: *efe'ndi, ma'sa sanda'lye, pe'ncere, üve'ndire, parlame'nto*

vb.

3. Vurgusu son hece üzerinde olmayan Türkçe ya da türkçeleşmiş yalın adlar içinde örnekler verilmeli: *a'anne*, *ye'nge*, *ha'la* (/Ar. hale 'teyze') vb.

4. Birtakım eski birleşiklerde vurgunun son hece dışında olduğu belirtilmeli ve bu vurgunun aslında yerini koruyan grup ya da öbek vurgusu olduğu vurgulanmalıdır; *al'koy-*, *gide'dur-*, *baka'kal-*, *te'yeze* (/tay'eze), *kaplu'mbağa* (/kaplu bağa), *kerte'nkele* (/kelte keler), *bu'ra* (/bu ara), *şu'ra* (/sol ara), *o'ra* (/ol ara), *ne're* (/ne ara) vb.

5. Vurgusuz eklerin tam bir dökümü yapılmalı ve eksiksiz bir listesi verilmeli;

6. Vurgusu ilk hece üzerinde olan iki heceli ekler belirtilmeli: *-A'mA-*, *-I'ncA*, *-I'yor*, *-A'raK*;

7. Abartma sıfatları ile zarfların vurgusu ayrıca ele alınmalı: *a'pak*, *u'puzun*, *ka'pkara*, *be'mbeyaz*, *yu'syuvarlak*, *çı'rçıplak* *çırı'lçıplak*, *sı'rsıklam*, *sırı'lsıklam*, *yapa'yalnız*, *güpe'gündüz* vb.

8. Türkçe kökenli iki heceli yer adlarında vurgunun ilk hece üzerinde olduğu belirtilmeli: *Ka'vak*, *Sö'ğüt*, *Ka'yaş*, *Gö'lcük* vb.

9. Üç heceli Türkçe yer adlarında vurgunun ilk ya da orta hece üzerinde olabileceği belirtilmeli: *Si'rkeci*, *Bosta'ncı*, *Tavşanlı*, *Deni'zli* (De'nizli değil!) vb.

10. Dört heceli Türkçe yer adlarında vurgunun ikinci hece üzerinde olduğu belirtilmeli: *Doğa'ncılar*, *Demi'rciler*, *Sağma'lılar*, vb.

11. Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli birleşik yer adlarında öbek vurgusunun yerini koruduğu belirtilmeli : *E'rzurum* (/arz-i Rum), *Va'kfıkebir* (/vakf-ı kebir), *Be'yiüşşebab* (/beytu'ş-şebab), *Teki'rdağ* (/tekür dağı), *Bo'züyük* (/boz hüyük), *Şa'rkışla* (şar 'şehir kışla), *Su'surluk* (/su sığırlık), *Ne'vşehir*, *Eski'sehir*, *Paşa'bahçe*, vb.

12. Arapça *-iye* eki ile biten yer adlarında vurgunun bu ekten önceki hece üzerinde olduğu belirtilmeli: *Ha'rbiye*, *Teşvi'kiye*, *Süleyma'niye*, *Mura'diye*, *Tü'rkiye*, vb.